

حقوق جزای عمومی

مجرم و مسئولیت کیفری

دکتر حسن پوربافایی

دانشیار دانشگاه اصفهان

انتشارات بخت

سرشناسه	: پورباقرانی، حسن، ۱۳۴۶-
عنوان قراردادی	: ایران، قوانین و احکام / Iran. Laws, etc.
عنوان و نام پدیدآور	: حقوق جزای عمومی: مجرم و مسئولیت کیفری / حسن پورباقرانی
مشخصات نشر	: تهران: جنگل، جاودانه، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۲۰۰ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۶-۹۳۷-۱
وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا	
یادداشت	: کتابنامه
موضوع	: حقوق جزا- ایران
موضوع	: Criminal Law- Iran
موضوع	: مسئولیت جزایی- ایران
موضوع	: Criminal Liability- Iran
موضوع	: ررم‌شناسی- ایران
موضوع	: Criminology- Iran
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۰ ج ۹ پ / KMH۳۸۰۰
رده‌بندی دیویی	: ۳۴۰ / ۵۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۳۰۱۶۵

عنوان کتاب: حقوق جزای عمومی: مجرم و مسئولیت کیفری

تألیف: دکتر حسن پورباقرانی

ناشر: انتشارات جنگل، جاودانه

ناظر فنی: امین لشکری

نوبت و سال چاپ: اول، ۱۳۹۷

قطع و تیراژ: وزیری، ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۳۰۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۶-۹۳۷-۱

<http://www.jangal.com>

[email: info@junglepublisher.org](mailto:info@junglepublisher.org)

تلفن: ۵۴۱۱۳ - ۶۶۴۸۲۸۳۰ - ۹ - ۶۶۴۸۶۱۱۵ - ۰۲۱

۳۱ - ۳۳۲۰۵۰۰۵ - ۳۳۲۰۳۸۰۰ - ۹

«حق چاپ برای ناشر محفوظ است»

فهرست مطالب

مقدمه	س
بخش اول: مجرم	۱
فصل اول: انواع مجرم از حیث حقیقی یا حقوقی بودن بزهکار	۳
گفتار اول: مجرمین حقیقی	۳
گفتار دوم: مجرمین حقوقی (مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی)	۳
مبحث اول: دیدگاه مخالفان مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی	۴
مبحث دوم: دیدگاه موافقان مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی	۵
مبحث سوم: مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در حقوق کیفری ایران	۸
۱) مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی قبل از قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲	۸
۲) مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲	۱۱
۳) مجازات شخص حقوقی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲	۱۶
۳-۱- گونه‌شناسی مجازات مندرج در ماده‌ی ۲۰	۱۶
۳-۲- اصلی بودن مجازات‌های شخص حقوقی	۱۷
۳-۳- تعزیری بودن مجازات‌های شخص حقوقی	۱۹
۳-۳-۱- جرایم مستوجب حد و شخص حقوقی	۱۹
۳-۳-۲- جرایم مستوجب قصاص اعم از نفس و عضو و شخص حقوقی	۲۰
۳-۳-۳- دیات و شخص حقوقی	۲۱
۳-۴- محدودیت اعمال مجازات انحلال و مصادره‌ی کل اموال	۲۳

- ۳-۵- مجازات اشخاص حقوقی دولتی و اشخاص حقوقی عمومی غیر دولتی ۲۴
- ۳-۶- مجازات اشخاص حقوقی در قانون جرایم رایانه‌ای ۲۶
- فصل دوم: انواع مجرم از حیث نحوه‌ی دخالت در جرم ۲۸**
- گفتار اول: مباشر ۲۹**
- مبحث اول: مباشر مادی ۲۹
- مبحث دوم: مباشر معنوی ۳۰
- گفتار دوم: سبب ۳۴**
- مبحث اول: تعریف ۳۴
- مبحث دوم: عدم تفاوت بین تسبیب و مباشرت از حیث مجازات ۳۷
- مبحث سوم: لزوم عدم انحصار در اقدام مسبب ۳۸
- گفتار سوم: اجتماع سبب ۴۰**
- مبحث اول: استناد جنایت یا جرم به مباشر ۴۱
- مبحث دوم: استناد جنایت یا جرم به سبب (سبب اتوای از مباشر) ۴۲
- (۱) ناآگاهی مباشر ۴۲
- (۲) مجنون یا صغیر غیر ممیز بودن مباشر ۴۳
- (۳) حیوان بودن مباشر ۴۳
- (۴) بی‌اختیاری مباشر ۴۳
- (۵) تحت اکراه بودن مباشر ۴۴
- (۶) مصادیق قانونی اطاعت مأمور از آمر قانونی ۴۴
- مبحث سوم: استناد جنایت یا جرم به «سبب» یا به «سبب و مباشر» ۴۵
- گفتار چهارم: اجتماع اسباب ۴۸**
- مبحث اول: اجتماع اسباب عرضی ۴۸
- مبحث دوم: اجتماع اسباب طولی ۴۹
- گفتار پنجم: معاونت در جرم ۵۱**
- مبحث اول: رکن قانونی معاونت در جرم ۵۱
- (۱) تعریف معاون جرم و تمیز آن از مباشر ۵۲

۵۳	۲) نتایج وابستگی مجرمیت معاون به مجرمیت مرتکب اصلی.....
۵۳	۱-۱-۲) لزوم جرم بودن عمل مرتکب اصلی.....
۵۵	۲-۲) لزوم ارتکاب یا شروع به ارتکاب جرم اصلی.....
۵۶	۲-۳) مصداق علل موجهه نبودن عمل مرتکب اصلی.....
۵۹	۲-۴) عدم تفاوت ارتکاب جرم اصلی در داخل یا خارج.....
۶۰	مبحث دوم: رکن مادی معاونت در جرم.....
۶۰	۱) لزوم تحقق معاونت با فعل.....
۶۴	۲) تمایز بنیادین بین بند الف و دو بند دیگر ماده‌ی ۱۲۶.....
۶۵	۳) مصادیق معاونت در جرم.....
۶۵	۳-۱-۱) معاونت در جرم از طریق وادار کردن دیگری.....
۶۵	۳-۱-۱-۱) مصادیق معاونت در جرم از طریق وادار کردن.....
۶۵	الف- ترغیب.....
۶۶	ب- تهدید.....
۶۷	ج- تطمیع.....
۶۷	د- تحریک.....
۶۸	ه- دسیسه و فریب.....
۷۰	و- سوءاستفاده از قدرت.....
۷۱	۳-۱-۲) شرایط تحقق معاونت در جرم از طریق وادار کردن دیگری.....
۷۱	الف- صریح بودن رفتار معاون.....
۷۲	ب- فردی بودن رفتار معاون.....
۷۳	ج- مؤثر واقع شدن رفتار معاون.....
۷۵	۳-۲) معاونت در جرم از طریق ساخت یا تهیه‌ی وسایل و ارائه‌ی طریق یا تسهیل وقوع جرم.....
۷۵	۳-۲-۱) ساخت یا تهیه‌ی وسایل ارتکاب جرم.....
۷۷	۳-۲-۲) ارائه‌ی طریق ارتکاب جرم.....
۷۸	۳-۲-۳) تسهیل وقوع جرم.....
۷۹	۴) مقدم یا مقارن با جرم اصلی بودن رفتار معاون.....

۸۰	مبحث سوم: رکن روانی معاونت در جرم
۸۲	(۱) تجاوز از حدود وحدت قصد
۸۲	۱-۱- انجام جرم کاملاً متفاوت
۸۲	۱-۲- انجام جرم توافق شده لیکن همراه با کیفیات مشدده
۸۴	۱-۳- باز گذاشتن دست مرتکب اصلی
۸۴	۱-۴- انجام جرم با شیوه‌ای متفاوت
۸۴	۱-۵- فرض انجام جرم اخف توسط مباشر
۸۵	(۲) معاونت در جرم غیر عمدی
۸۷	مبحث چهارم: مجازات معاون جرم
۸۷	(۱) نظریه‌ی اخف بر مجازات معاون نسبت به مباشر
۹۰	(۲) مجازات خاص شرعی یا عرفی
۹۲	مبحث پنجم: تفاوت معاونت در سبب
۹۴	مبحث ششم: معاونت به عنوان جرم مستتر
۹۵	گفتار ششم: شرکت در جرم
۹۵	(۱) تعریف شرکت در جرم
۹۶	(۲) شرایط شرکت در جرم
۹۶	۱-۲- شرکت در عملیات اجرایی
۹۶	۲-۲- مستند بودن جرم به عمل همه‌ی شرکاء
۹۷	اول: شرکت در سرقت مستوجب حد
۹۸	دوم: شرکت در جرم قطع عضو
۹۹	سوم: شرکت در قتل
۱۰۱	(۳) شرکت‌ناپذیری برخی از جرایم
۱۰۲	(۴) عدم تأثیر میزان دخالت شرکاء در عملیات اجرایی
۱۰۳	(۵) عدم شرط علم و اطلاع شرکاء از قصد یکدیگر
۱۰۴	(۶) شرکت در جرم غیر عمدی
۱۰۴	(۷) مجازات شرکت در جرم

گفتار هفتم: سردستگی.....	۱۰۵
(۱) درآمد.....	۱۰۵
(۲) موضوع سردستگی.....	۱۰۶
(۳) حکم سردستگی.....	۱۰۶
۱-۳- مجازات سردستگی در جرایم تعزیری.....	۱۰۶
۲-۳- مجازات سردستگی در جرایم موجب حد یا قصاص یا دیه.....	۱۰۶

بخش دوم: مسئولیت کیفری..... ۱۰۹

فصل اول: مباحث کی مسئولیت کیفری.....	۱۱۱
گفتار اول: تعریف مسئولیت کیفری.....	۱۱۱
گفتار دوم: شرایط مسئولیت کیفری.....	۱۱۲
گفتار سوم: ماهیت علل رافع مسئولیت کیفری.....	۱۱۳
گفتار چهارم: تفاوت علل رافع مسئولیت کیفری با علل موجهه‌ی جرم.....	۱۱۴
فصل دوم: تحلیل مصادیق علل رافع مسئولیت کیفری.....	۱۱۶
گفتار اول: صغر (کودکی).....	۱۱۶
(۱) دیدگاه کلی مذاهب مختلف اسلامی نسبت به سن بلوغ.....	۱۱۷
(۲) مرور قوانین کیفری ایران در مورد جرایم ارتكابی کودکان و نوجوانان.....	۱۱۸
۱-۲- قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴.....	۱۱۸
۲-۲- قانون مجازات عمومی اصلاحی ۱۳۵۲.....	۱۱۸
۳-۲- قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰.....	۱۱۹
(۳) ایراد نسبت به پذیرش ملاک سنی.....	۱۲۰
(۴) واکنش‌ها نسبت به جرایم کودکان و نوجوانان در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲.....	۱۲۱
۱-۴- واکنش نسبت به ارتكاب جرایم تعزیری.....	۱۲۱
۱-۱-۴- کودکان تا ۹ سال تمام شمسی.....	۱۲۱
۲-۱-۴- کودکان ۹ تا ۱۵ سال تمام شمسی.....	۱۲۲

- ۱۲۴-۳-۱-۴- کودکان ۱۵ تا ۱۸ سال تمام شمسى..... ۱۲۴
- ۱۲۴-۲-۴- واکنش‌ها نسبت به ارتکاب جرایم مستوجب حد و قصاص ۱۲۶
- ۱۲۴-۱-۲-۴- ارتکاب جرم حدی و قصاصی توسط پسران ۱۲۶
- ۱۲۴-۲-۲-۴- ارتکاب جرم حدی و قصاصی توسط دختران ۱۲۷
- ۱۲۴-۳-۲-۴- تحلیل ماده‌ی ۹۱ ق.م.ا. ۱۳۹۲ ..... ۱۲۷
- الف- عدم درک ماهیت جرم انجام شده ۱۲۸
- ب- عدم درک حرمت عمل ۱۲۸
- ج- شبهه بر رثا و کمال عقل ۱۲۹
- ۱۲۴-۳-۴- تفکیک طفل مجنون از غیر ممیز و آثار آن ۱۳۱
- گفتار دوم: جنون** ۱۳۲
- (۱) جنون از نظر علمی و قانونی ۱۳۳
- (۲) تشخیص جنون ۱۳۴
- (۳) اقدامات تأمینی قابل اعمال نسبت به مجنون ۱۳۶
- (۴) تقارن جنون با زمان ارتکاب جرم ۱۳۷
- ۱۲۴-۱-۴- جنون تا قبل از صدور حکم قطعی ۱۳۸
- ۱۲۴-۲-۴- جنون پس از صدور حکم قطعی ۱۳۹
- گفتار سوم: اشتباه (یا جهل)** ۱۴۰
- (۱) اشتباه (یا جهل) حکمی ۱۴۱
- ۱-۱- اشتباه یا جهل حکمی در فقه ۱۴۲
- ۱-۱-۱- اشتباه یا جهل قصوری ۱۴۲
- ۱-۱-۲- اشتباه یا جهل تقصیری ۱۴۲
- ۱-۲-۱- اشتباه یا جهل حکمی در قانون مجازات اسلامی ۱۴۳
- ۱-۲-۱- غیر ممکن بودن تحصیل علم عادتاً ۱۴۳
- ۱-۲-۲-۱- عذر محسوب شدن جهل به حکم شرعاً ۱۴۴
- ۱-۲-۳-۱- عدم تأثیر جهل به میزان مجازات ۱۴۶
- (۲) اشتباه موضوعی ۱۴۶

۱۴۷.....	۱-۲- اشتباه در هویت یا شخصیت (خطای در تطبیق)
۱۴۸.....	۲-۲- اشتباه در اصابه
۱۴۹.....	گفتار چهارم: اکراه
۱۵۰.....	(۱) شرایط تحقق اکراه
۱۵۱.....	۱-۱- تهدید به ایجاد خطر مهم برای اکراه شده
۱۵۱.....	۲-۱- اطمینان اکراه شده به تحقق تهدید
۱۵۲.....	۳-۱- قدرت اکراه کننده جهت به فعلیت درآوردن تهدید
۱۵۲.....	(۲) اکراه در جرایم تعزیری
۱۵۲.....	(۳) اکراه در جرایم موجب قصاص
۱۵۲.....	۱-۳- جرایم موجب قصاص غیر عمدی
۱۵۳.....	۲-۳- جرایم موجب قصاص نفس
۱۵۴.....	(۴) اکراه در جرایم موجب حد
۱۵۵.....	گفتار پنجم: اجبار
۱۵۵.....	(۱) ماهیت اجبار
۱۵۶.....	(۲) مواد قانونی راجع به بحث اجبار
۱۵۷.....	(۳) مقایسه‌ی اکراه با اجبار و اضطراب
۱۵۸.....	گفتار ششم: خواب و بیهوشی
۱۶۰.....	گفتار ششم: مستی
۱۶۲.....	(۱) جرم بودن مصرف مسکرات و مواد مخدر
۱۶۳.....	(۲) تحلیل ماده‌ی ۱۵۵ ق.م.ا. ۱۳۹۲
۱۶۳.....	۱-۲- تحلیل واژه‌های مستی و بی‌ارادگی
۱۶۴.....	۲-۲- مصرف اختیاری و غیر اختیاری و آثار آن
۱۶۵.....	۳-۲- گستره‌ی مسکرات و مواد مخدر
۱۶۶.....	(۳) ارتکاب جرم در حالات مختلف مستی و حکم آن
۱۶۶.....	۱-۳- ارتکاب جرم در حال مستی غیر اختیاری (غیر مجرمانه)
۱۶۶.....	۲-۳- ارتکاب جرم در حال مستی اختیاری (مجرمانه)
۱۶۷.....	۳-۳- مستی اختیاری به قصد ارتکاب جرم علیه دیگران

فصل سوم: مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر ۱۶۸

(۱) درآمدی بر اصل شخصی بودن مسئولیت کیفری ۱۶۸

(۲) مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ ..... ۱۶۹

۱-۲- مسئول قانونی اعمال دیگری بودن ۱۶۹

۲-۲- مقصر بودن در رابطه با نتیجه‌ی رفتار دیگری ۱۷۱

۳-۲- تفاوت استثنای اول و دوم ۱۷۲

(۳) مبانی مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر ۱۷۳

منابع و مآخذ ۱۷۵

در نظام‌های حقوقی گذشته، نگاه حقوق کیفری عمدتاً به جرم و میزان صدمه‌ی حاصل از آن بود تا به مجرم؛ بدین معنا که صرف ارتکاب جرم، مجازات صورت می‌گرفت و توجهی به این مسئله نمی‌شد که مجرم در چه اوضاع و احوالی مرتکب جرم شده و شایسته‌ی مجازات است یا خیر؟ مثلاً در حالت عادی یا غیر عادی (مثلاً اضطرار یا اکراه) مرتکب جرم شده یا در حین ارتکاب، بالغ و عاقل بوده است یا خیر؟ حتی اشیاء و حیوانات هم مجازات می‌شدند؛ مثلاً تبری که در ارتکاب جرم به کار رفته بود، سوزانده می‌شد، یا گاوی که تری را از پای آورده بود، معدوم می‌گشت.^۱ دامنه‌ی این بحث در مواردی بستگان مجرم را هم در بر می‌گرفت.^۲ بنابراین در دوران‌های گذشته شخصیت مجرم و اوضاع و احوال او، تفاوتی در نحوه‌ی مجازات نداشت و تنها تمرکز بر جرم و مجازات فاعل آن بود.

در دوران معاصر مسئولیت کیفری بر دو پایه‌ی مهم استوار است: اول آن که فقط انسان مسئولیت کیفری دارد و اشیاء و حیوانات از قلمرو حقوق کیفری خارج‌اند. دوم آن که مسئولیت کیفری امری شخصی است یعنی تنها خود مجرم عهده‌دار پاسخگویی نسبت به نتایج رفتار مجرمانه‌ی خویش است و بار مجازات را هم فقط خود او باید تحمل کند، نه دیگران از قبیل بستگان و دوستان او. علاوه بر این به صرف ارتکاب جرم، حکم به مجازات مجرم داده نمی‌شود و قبل از آن، دو مسئله مهم دیگر باید بررسی و تبیین گردد: یکی مفهوم «مجرمیت» و ارتباط آن با علل موجهه‌ی جرم. بدین معنا که معلوم گردد آیا مرتکب رفتار را بدون حق، ظالمانه و شریانه انجام داده یا در مقام

1- C.M.V., Clarkson, Understanding Criminal Law, Fourth Edition, Sweet & Maxwell, 2005, p.2

۲- مهیار خلیلی، تاریخ شکنجه (تاریخ کشتار و آزار در ایران)، انتشارات قصیده سرا، چاپ سوم، ۱۳۹۵،

مثلاً دفاع مشروع یا حکم قانون یا اجرای امر آمر قانونی (علل موجهه‌ی جرم) و دیگری «مسئولیت کیفری» و ارتباط آن با عوامل رافع مسئولیت کیفری. بدین معنا که معلوم گردد آیا مرتکب از شرایط مسئولیت کیفری نظیر بلوغ و عقل برخوردار بوده یا در موقع ارتکاب، مجنون یا صغیر (از مصادیق علل رافع مسئولیت کیفری) بوده است. بدیهی است در حالاتی که مصداق علل موجهه‌اند، نظیر دفاع مشروع و اجرای امر آمر قانونی، اساساً جرمی صورت نمی‌گیرد و به تبع آن مسئولیت کیفری هم ایجاد نشده و مجازاتی هم به دنبال ندارد و ارتکاب جرم در حالاتی که مصداق علل رافع مسئولیت کیفری‌اند، نظیر جنون و کودکی هم، هر چند مرحله «مجرمیت» ایجاد شده و عمل مرتکب، جرم محسوب می‌شود، اما به دنبال خود «مسئولیت کیفری» برای مرتکب آن ایجاد نمی‌کند و بر این اساس مجرم بودک یا مجنون شایسته‌ی سرزنش کیفری یعنی مجازات نیست. بعلاوه در مرحله‌ی «تعیین مجازات» هم با وجود آن که مجرمیت متهم احراز شده و مسئولیت کیفری او هم معلوم گشته، اما دادگاه با استناد به اهداف عام تعدیل‌کننده‌ی مجازات نظیر کیفیات مخففه، تعلیق اجرای مجازات و آزادی مشروط با توجه به اوضاع و احوال او می‌تواند مجازاتش را تخفیف داده یا تبدیل به مجازات مناسب‌تر کند یا حتی اجرای آن را مورد تعلیق قرار دهد.

بدین ترتیب ملاحظه می‌شود که حداقل در سه مرحله توجه کافی به اوضاع و احوال مجرم صورت می‌گیرد. اول این که دقت می‌شود که جرم را در مقام یکی از مصادیق علل موجهه مثلاً دفاع مشروع یا اضطرار انجام نداده باشد. دوم دقت می‌گردد، جرم یا در حالی که مصداق یکی از علل رافع مسئولیت کیفری مثلاً جنون، اکراه یا مستی بوده، انجام نداده باشد. سوم با فرض عبور از آن دو مرحله باز هم مقنن اعمال نهادهای تعدیل‌کننده‌ی مجازات را نسبت به و پیش بینی کرده است.

افزون بر این‌ها که قاعده‌ی کلی حقوق کیفری است و بر همین اساس بحث از آن هم دروس حقوق جزای عمومی است، امروزه در تعیین مجازات‌های جرایم خاص (حوزه حقوق جزای اختصاصی)، وضع خاص برخی از مجرمین احتمالی هم در نظر گرفته شده و مطابق با آن مجازات مجرم متناسب شده است. مثلاً در تبصره‌ی ماده‌ی ۵۵۴ ق.م.ا ۱۳۷۵^۱ برای تعیین مجازات به

۱- طبق ماده‌ی ۵۵۴ ق.م.ا ۱۳۷۵: «هرکس از وقوع جرمی مطلع شده و برای خلاصی مجرم از محاکمه و محکومیت مساعدت کند از قبیل این که برای او منزل تهیه کند یا ادله‌ی جرم را مخفی نماید یا برای تبرئه‌ی مجرم ادله‌ی جعلی ابراز کند حسب مورد به یک تا سه سال حبس محکوم خواهد شد». در تبصره‌ی این ماده هم آمده است: «در موارد مذکور در ماده‌ی (۵۵۲) و این ماده در صورتی که مرتکب از اقارب درجه اول متهم باشد مقدار مجازات در هر مورد از نصف حداکثر تعیین شده بیشتر نخواهد بود».

موقعیت خانوادگی و رابطه‌ی عاطفی مجرم برای کاهش مجازات توجه گردیده است. طبق این تبصره مساعدت در رهایی مجرم از محاکمه و محکومیت، اگر به وسیله‌ی خویشان نزدیک مجرم، انجام شود، مجازات یک تا سه سال مقرر در حالت عادی، به نصف تقلیل می‌یابد. گاهی نیز قانون‌گذار، با در نظر گرفتن اوضاع و احوال مجرم، مجازات را تشدید می‌کند؛ توجه به سمت مجرمین بر اساس بند ۵ ماده ۶۵۶ ق.م.ا ۱۳۷۵^۱ از جمله‌ی این موارد به شمار می‌رود. توضیح آن که مجازات سرقت ساده، طبق ماده ۶۶۱ ق.م.ا مصوب ۱۳۷۵، حبس از سه ماه و یک روز تا دو سال و تا (۷۴) ضربه شلاق است که در حالات سرقت خادم از مخدوم و اداره کنندگان هتل به شش ماه تا سه سال و تا ۷۴ ضربه شلاق تشدید می‌گردد. به طور کلی امروزه اصل فردی کردن مجازات‌ها که عبارت از متناسب کردن مجازات با اوضاع و احوال مجرم است، در همین راستاست.

این همه نشانه‌ی توجه حقیقت‌گیری امروز نسبت به شخصیت و اوضاع و احوال مجرم است. نیز یادآور این نکته‌ی مهم و دقیق است که حقوق کیفری بیش از آن که در پی مجازات کردن باشد، به دنبال مجازات نکردن است. زیرا محارفات کردن شهروندان نیازی به حقوق کیفری و فهم مطالب آن ندارد. همچنان که در گذشته‌های نه چندان دور که پادشاهان اقتدار مطلق داشتند، هر آنچه غضب آنان را فرو می‌نشاند به عنوان مجازات روی می‌پیاذید. هر چند احتمال بی‌گناهی‌شان وجود داشت و هر چند مجازات اعمال شده تناسبی هم با جرم ارتكابی نداشت. صفحات کتب تاریخی مشحون از این وقایع دردناک است. از جمله در متون تاریخی آمده است: «شاه عباس اول یعنی همان کسی که پای پیاده به زیارت حضرت امام رضا (ع) می‌رفت، گاه کلیه‌ی مبان‌ی مذهبی و اخلاقی را برای فرو نشاندن آتش غضب خود زیر پا می‌گذاشت. نه تبصره‌ی چکی را بهانه‌ی کشتن مردم می‌ساخت و شهری را به جزای گناه چند تن، قتل عام می‌کرد. گاه اعیان را به دست دژخیمان

۱- طبق ماده‌ی ۶۵۶ ق.م.ا ۱۳۷۵: «در صورتی که سرقت جامع شرایط حد نباشد و مقرون به یکی از شرایط زیر باشد مرتکب به حبس از شش ماه تا سه سال و تا (۷۴) ضربه شلاق محکوم می‌شود: ... ۵- سارق مستخدم بوده و مال مخدوم خود را دزدیده یا مال دیگری را در منزل مخدوم خود یا منزل دیگری که به اتفاق مخدوم به آنجا رفته یا شاگرد یا کارگر بوده و یادر محلی که معمولاً محل کار وی بوده از قبیل خانه، دکان، کارگاه، کارخانه و انبار سرقت نموده باشد. ۶- هرگاه اداره کنندگان هتل و مسافر خانه و کاروان‌سرا و کاروان و بطور کلی کسانی که به اقتضای شغل اموالی در دسترس آن است تمام یا قسمتی از آن را مورد دستبرد قرار دهند».

می‌سپرد»^۱. نیز در اسناد تاریخی همین دوران آمده است که شاه عباس شبی به صورت ناشناس به بازار رفت و از نانوائی، نان و از کبابی، کباب خرید و به کاخ برگشت. در کاخ آن‌ها را در حضور وی وزن کردند که از هر دو مقداری کم بود. «سپس فرمان داد تا در میدان اصفهان شبانه تنوری ساختند و سیخی بلند فراهم کردند. بامداد روز دیگر نانوا و کبابی را به دستور وی گرفتند و گرد شهر گردانند. کسی پیشاپیش ایشان جار می‌زد که این نانوا و کبابی امروز به جرم کم فروشی در میدان شهر پخته و کباب خواهند شد. پس از آن خیابان را در تنور افکندند و کبابی را به سیخ کشیدند»^۲. بدیهی است این مجازات هیچ تناسبی با جرم ارتكابی (کم فروشی) نداشت. افزون بر این در اسناد تاریخی اشاره به حاکم‌های این افراد نشده و در نتیجه بررسی نشده است که این دو متهم آیا نسبت به جرم ارتكابی عالم بوده‌اند یا خیر. مثلاً نسبت به دقت ترازو، آگاهی داشته‌اند یا خود، ترازو و سنگ‌های توزین آن را به همین شکل از دیگری خریده و نسبت به عدم دقت آن جاهل بوده‌اند. این در حالی است که شاه عباس دعای مسلمانی و پیروی از احکام اسلام و مذهب جعفری داشت و در فقه اسلامی، علل موجهه و عال رافع مسئولیت کیفری پذیرفته شده و گرانفروشی هم جرمی تعزیری است که مجازات تعزیری سبک و حداد متوسطی دارد ولی ملاحظه می‌شود که حاکمان از جمله ایشان توجهی به این احکام نداشتند و سلیلات آیینی و فقهی از غضب خود را روی متهمین احیاناً بی‌گناه به شدیدترین شکل ممکن اجرا می‌کردند.

بدین ترتیب هر کسی می‌تواند حکم به مجازات دهد ولی هر کسی توانایی انطباق عمل متهم بر قوانین و نهادهای حقوق کیفری در پرتو اصول و قواعد تفهیم‌توان کیفری و سنجش گناهکاری یا عدم گناهکاری وی و در صورت گناهکاری، تعیین مجازات متناهی را، استفاده از نهادهای تعدیل‌کننده مجازات ندارد. بدیهی است این سخن که حقوق کیفری بیدار برای مجازات نکردن است تا مجازات کردن، هیچگاه نباید به معنی رهایی مجرم از مجازات تلقی شود بلکه به این معناست که دستگاه عدالت کیفری باید تمامی کوشش خود را مبذول دارد تا اولاً با فرض بی‌گناهی متهم دقت‌های لازم جهت احراز جرم یا توسل به ادله اثبات دعوی را به عمل آورد. ثانیاً با فرض عبور از

۱- مرتضی راوندی سیر قانون و دادگستری در ایران، نشر چشمه و کتابسرای بابل، چاپ اول، زمستان ۱۳۶۸، صص ۲۳۳-۲۳۲؛ مریم نژاد اکبری مهربان، شاه عباس کبیر، نشر کتاب پارسه، چاپ اول، ۱۳۸۷، صص ۲۶۷-۲۶۲.

۲- ژان باتیست تاورنیه، سفرنامه‌ی تاورنیه، ترجمه‌ی ابوتراب نوری، تصحیح حمید شیرانی، کتابفروشی تایید، چاپ دوم، ۱۳۳۶، ص ۶۶۹.

مرحله‌ی نخست، دقت‌های لازم را با تحقیق دقیق پیرامون اوضاع و احوال مجرم از جمله این‌که مبدا مشمول علل موجهه جرم یا علل رافع مسئولیت کیفری یا معاذیر قانونی معاف‌کننده یا تخفیف‌دهنده و غیره باشد به عمل آورد و ثالثاً در مقام صدور حکم به مجازات هم، حقوق مجرم در استفاده از نهادهای تعدیل‌کننده‌ی مجازات و در نتیجه اعمال مجازات متناسب را فراموش نکند. بدیهی است در تمامی این مراحل اصول و قواعد تفسیر قوانین کیفری^۱ از جمله اصل برائت، اصل تفسیر مضیق قوانین کیفری و اصل تفسیر به نفع متهم نیز بایستی فراروی دادگاه برای انتخاب مسیر درست باشد.

با این همه به سراغ مباحث اصلی درس حقوق جزای عمومی (۲) تحت عنوان «مجرم و مسئولیت کیفری» می‌رویم. بررسی که بخشی از آن به بررسی نقش‌های مختلف اشخاص در ایجاد جرم و بخشی دیگر به بررسی قابلیت سرزنش جزایی مجرم می‌پردازد. در واقع در این درس به دنبال تحلیل دو موضوع هستیم: نخست مجرم مجرم و این‌که آیا این مفهوم مختص اشخاص حقیقی است یا اشخاص حقوقی هم می‌توانند مجرم پیدا کنند. همچنین نحوه‌ی دخالت یک شخص اعم از حقیقی یا حقوقی در ارتکاب جرم چگونه است. در این راستا مباحثی تحت عناوین مباشرت اعم از مادی و معنوی، تسبیب، معاونت و سرافکندگی در جرم خواهیم داشت. تمامی این مباحث در بخش اول کتاب تحت عنوان «مجرم» مورد تحلیل قرار خواهد گرفت. در بخش دوم تحت عنوان «مسئولیت کیفری» پس از تبیین مفهوم «مسئولیت کیفری» و تفاوت آن با مفهوم «جرمیت» و طرح مسائلی از قبیل تفاوت علل موجهه‌ی جرم با علل رافع مسئولیت کیفری به تحلیل و تبیین مصادیق علل رافع مسئولیت کیفری چون صغر، جنون، اکراه، اشتباه و... خواهیم پرداخت.

۱- برای مطالعه‌ی بیشتر در این خصوص رک. حسن پوربافرانی، حقوق جزای اختصاصی (جرایم علیه امنیت و آسایش عمومی)، انتشارات جنگل، چاپ دوم، ۱۳۹۵، ص ۸-۴.